

निःशस्त्रीकरणाचा अर्थ (Meaning of Disarmament) :

आजच्या विज्ञान व तंत्रज्ञान युगात ज्याप्रमाणे विविध यंत्रतंत्रे दाखल झाली आहेत. त्याचप्रमाणे शस्त्रास्त्रेदेखील निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे शस्त्रास्त्रांच्या आधारे निर्माण होणारे संघर्ष टाळून शांतता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने निःशस्त्रीकरण शस्त्रस्पर्धा, शस्त्रनियंत्रण आणि निःशस्त्रीकरण / २८९

व शस्त्रनियंत्रणाचा प्रश्न हा जगातील सर्वांत महत्त्वाचा परंतु किंसाष्ट प्रश्न बनला आहे.

निःशस्त्रीकरणाने तत्त्व हे 'बंधनाद्वारे शांतता प्रस्थापना' या तत्त्वावर आधारित आहे. म्हणून याला सतानियंत्रणाच्या तत्त्वाच्या आधारे संघर्ष टाळण्याचा व शांतता प्रस्थापनेचा मार्ग म्हणतात. निःशस्त्रीकरण म्हणजे काही राज्यांद्वारे किंवा एका राज्याद्वारे काही विशिष्ट प्रकारची शस्त्रे किंवा सर्व प्रकारच्या शस्त्रांची कपात करणे किंवा सर्व शस्त्रे पूर्णपणे नष्ट करणे होय. **कॅम्ब्रिज एनसायकलोपीडियाच्या** आधारे निःशस्त्रीकरण म्हणजे, 'Arms control which seeks to promote international security by a reduction in armed forces and / or weapons. General (i.e. applies to all countries) and comprehensive (i.e. applies to all categories of forces and weapons.)'

पी. चंद्रा यांनी आपल्या 'इंटरनेशनल पॉलिटिक्स' ग्रंथात म्हटले की, "Disarmament mean the nation of reduction of military force, military manpower, military budgets and other purely military factors."

निःशस्त्रीकरण म्हणजे शस्त्र त्याग किंवा निःशस्त्र होणे होय. यात केवळ असलेल्या शस्त्रांचा त्याग करणे एवढेच अपेक्षित नाही तर भविष्यात शस्त्र निर्माण करणान्या तसेच युद्धान्या प्रवृत्तीचाही त्याग करणे हा अर्थ समाविष्ट आहे.

वेगवेगळ्या काळात विविध प्रकारची शस्त्रास्त्रे महत्त्वाची मानली जातात. उदा. प्रथम महायुद्धाच्या काळात जर्मनीने पणपबुड्यांचा शोध व निर्मिती केली तर आज अणुशस्त्रे, रासायनिक शस्त्रास्त्रे ही महत्त्वाची मानली जातात. त्यामुळे विभिन्न काळात वेगवेगळ्या शस्त्रास्त्रांबाबत निःशस्त्रीकरण या संकल्पनेला महत्त्व प्राप्त होते.

मॉर्गेंथ्यू यांच्या मते, "निःशस्त्रीकरण म्हणजे सर्व प्रकारच्या शस्त्रास्त्रांची स्पर्धा कमी करणे किंवा नष्ट करणे होय."

निःशस्त्रीकरणाचा प्रश्न प्रत्यक्षात अत्यंत गुंतागुंतीचा आहे. त्याचा विचार करताना निःशस्त्रीकरण हा शब्द व्यवहारात निरनिराळ्या अर्थानी वापरला जातो. उदा. शस्त्रकपात, शस्त्र स्पर्धेचा अंत, शस्त्रवाढीवर प्रतिबंध इत्यादी. मात्र निःशस्त्रीकरणाचा शब्दशः अर्थ आहे पूर्णतः शस्त्रविहीन अवस्था. प्रत्यक्षात व्यवहारामध्ये ती अवस्था गाठणे शक्य नसते; परंतु तिकडे जाण्याचा प्रयत्न करता येतो. शस्त्रस्पर्धेचा अंत, शस्त्र वाढीस प्रतिबंध, शस्त्र कपात हे त्या निःशस्त्रीकरणाने ध्येय गाठण्याचे मार्ग किंवा मार्गातील विविध टप्पे होत.

निःशस्त्रीकरणाबाबत अनेक प्रश्न विचारात घ्यावे लागतात ते म्हणजे-

आंतरराष्ट्रीय संबंध / २९०

१) सर्व राष्ट्रांनी सर्व शस्त्रांचे सर्वसामान्य रीतीने निःशस्त्रीकरण करावे (General Disarmament) की निःशस्त्रीकरण स्थानिक अथवा काही राज्यांपुरते मर्यादित असावे?

२) निःशस्त्रीकरण हे गुणात्मक असावे किंवा मात्रात्मक असावे? (Qualitative or Quantitative) म्हणजे विशिष्ट प्रकारची/स्वरूपाची शस्त्रे नष्ट करावीत किंवा सर्व प्रकारची काही प्रमाणात शस्त्रे नष्ट करावीत.

३) निःशस्त्रीकरण सक्तीचे असावे की ऐच्छिक असावे? (By Force or Wishable) पहिल्या महायुद्धानंतर व्हर्सायच्या तहाद्वारे जर्मनीवर तसेच वॉशिंग्टन तहाद्वारे जपानच्या नाविक शक्तीला सक्तीने प्रतिबंध घालण्यात आला होता. मात्र द्वितीय महायुद्धानंतर यु.एन.ओ.च्या अंतर्गत निःशस्त्रीकरण हे ऐच्छिक स्वरूपाचे झाले आहे. संयुक्त राष्ट्रांतील निःशस्त्रीकरणाने प्रयत्न अमेरिका व सोव्हिएत संघाने अनेक वेळा व्हेटोचा वापर करून फेटाळून लावलेले आढळतात.

४) निःशस्त्रीकरण म्हणजे शस्त्रकपात करणे की शस्त्रे नष्ट करणे? (Pure Disarmament) म्हणतात. ज्यातून जागतिक पुनर्रचना होईल. मात्र हा व्यवहार्य मार्ग नाही. इतिहासात तो साध्य झालेला नाही व पुढेदेखील होण्याची शक्यता नाही. म्हणूनच शस्त्रे नष्ट करण्याचा मध्यम मार्ग वापरला जातो.

निःशस्त्रीकरणाचे प्रकार (Forms of Disarmament) :

निःशस्त्रीकरणाने वर्गीकरण प्रामुख्याने दोन आधारांवर केले जाते. व्यापकीच्या आधारे आणि गुण-प्रमाणान्या आधारे मात्र यासोबतच विविध लहान लहान आधारेही त्याचे विविध प्रकारांत वर्गीकरण केले जाते.

१) निःशस्त्रीकरणाने व्यापकीच्या आधारे दोन प्रकार होतात. 'स्थानिक निःशस्त्रीकरण' (Local Disarmament) आणि 'वैश्विक निःशस्त्रीकरण' (Global Disarmament) जेव्हा दोन राज्ये किंवा एखाद्या भौगोलिक विभागातील सर्व राज्ये आपापसांत कराराद्वारे शस्त्रकपात करून निःशस्त्रीकरण करण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा ते स्थानिक निःशस्त्रीकरण असते. अशा वेळी ती दोन राज्ये किंवा एखाद्या विभागातील राज्येच केवळ निःशस्त्रीकरण साधण्याचा प्रयत्न करतात. बाकीची राज्ये या प्रयत्नांत सहभागी झालेली नसतात.

जगातील सर्वच राज्यांनी क्रमाक्रमाने निःशस्त्रीकरणकडे वाटचाल करण्याची जेव्हा सार्वत्रिक ठरावाद्वारे अथवा कराराद्वारे प्रयत्न होतात. तेव्हा ते 'वैश्विक निःशस्त्रीकरण' (Global Disarmament) असते.

स्थानिक निःशस्त्रीकरणाने प्रयत्न यशस्वी होण्याच्या मार्गात अनेक अडचणी असतात. मुख्य अडचण अशी की दोन राज्यांनी किंवा राज्यांच्या लहानशा शस्त्रस्पर्धा, शस्त्रनियंत्रण आणि निःशस्त्रीकरण / २९१

समूहाने निःशस्त्रीकरणासाठी अनाक्रमण करार करून परस्परंत विश्वासाचे वातावरण निर्माण केले तरी या दोन राज्यांपलीकडील किंवा या समूहापलीकडील राज्यांकडून त्यांच्यावर आक्रमण होणार नाही याची शाश्वती नसते. उलट अशा स्थानिक किंवा विभागीय निःशस्त्रीकरणामुळे त्यापलीकडील राज्यांच्या संदर्भात शक्तीचे असंतुलन (Imbalance of Power) तयार होते. हे असंतुलन शक्तिशाली राज्यांमध्ये आक्रमणाचा मोह निर्माण करते. म्हणून निःशस्त्रीकरणाच्या अशा प्रकारच्या अंशात्मक प्रयत्नांना (Partial Efforts) राज्ये प्रतिसाद देत नाहीत.

वैश्विक किंवा जागतिक निःशस्त्रीकरणाची अडचण अशी की कोणत्याही एका वेळी जगातील सर्वच राज्ये निःशस्त्रीकरणास तयार होत नाहीत. एखाद्या राज्याने जरी या बाबतीत विरोध दर्शविला किंवा त्यास नकार दिला किंवा प्रत्यक्षात अंमलबजावणी केली नाही तरी त्याक्षणी अन्य राज्ये शस्त्रसज्ज व्हायला सुरुवात करतात आणि पुन्हा निःशस्त्रीकरणाचे तत्त्व मागे पडते.

२) गुणात्मक निःशस्त्रीकरण (Qualitative Disarmament) :

गुणात्मक निःशस्त्रीकरणाचा अर्थ काही प्रकारची शस्त्रांखे नष्ट करण्याचा प्रयत्न करणे. जसे- रशिया, अमेरिका यांनी अण्वस्त्रे किंवा रासायनिक अस्त्रे नष्ट करण्याविषयी करार केला तर तो 'गुणात्मक निःशस्त्रीकरण' होईल. कारण दोन्ही राज्ये फक्त विशिष्ट प्रकारचीच अस्त्रे नष्ट करण्याविषयी करारबद्ध आहेत. ही राज्ये अन्य प्रकारची अस्त्रे तयार करण्यास मोकळी असतील.

गुणात्मक निःशस्त्रीकरणाच्या मार्गात अनेक अडचणी आहेत. प्रत्येक राज्य एकाच प्रकारच्या शस्त्रांखांच्या बाबतीत आघाडीवर नसते तर काही राज्ये एका शस्त्रांच्या बाबतीत तर अन्य दुसऱ्याच शस्त्रांबाबत आघाडीवर असते. उदा. अमेरिका अण्वस्त्रांबाबत, रशिया न्यूट्रॉन बॉम्बबाबत तर इराक रासायनिक शस्त्रांबाबत पुढे असू शकते. अशा वेळी स्त्राभाविकपणे अमेरिका अण्वस्त्रांच्या कपातीस, रशिया आपल्या वेगळ्या प्रकारच्या शस्त्रांच्या कपातीस मान्यता देणार नाही किंवा या शस्त्रांखांची तुलनात्मक संहारक क्षमता निश्चित करता येत नाही. जसे एक क्विंटल वजनाचा अणुबॉम्ब म्हणजे किती न्यूट्रॉन बॉम्ब व किती रासायनिक अस्त्रे याद्वारे निःशस्त्रीकरण करण्यास कोणीही सहसा तयार होणार नाही. म्हणजेच निःशस्त्रीकरणाच्या मार्गात अनेक अडचणी येतील.

३) सक्तीचे (By Force) किंवा ऐच्छिक निःशस्त्रीकरण :

जेव्हा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष दबावाखाली व भीतीने निःशस्त्रीकरण करण्यात येते तेव्हा त्याला सक्तीचे निःशस्त्रीकरण म्हणतात. उदा. पहिल्या महायुद्धानंतर व्हर्सायच्या तहाद्वारे जर्मनीचे धडवून आणलेले निःशस्त्रीकरण किंवा वॉशिंग्टन

कराराद्वारे जपानचे घडविलेले निःशस्त्रीकरण या प्रकारात निःशस्त्रीकरण घडवून आणण्यासाठी बलप्रयोगाचा वापर होतो. शक्यतो युद्धानंतर विजयी राष्ट्र पराजित राष्ट्रांचे अशा पद्धतीने निःशस्त्रीकरण करतात.

याउलट दुसरा प्रकार म्हणजे ऐच्छिक किंवा स्वेच्छेने घडवून आणावयाचे निःशस्त्रीकरण. ज्यावेळी निःशस्त्रीकरण प्रक्रियेत समाविष्ट असलेली सर्व राज्ये स्वतः होऊन स्वतःच्या शस्त्रसामर्थ्यावर मर्यादा घालतात त्यावेळेस त्यास स्वेच्छेने घडविलेले निःशस्त्रीकरण म्हणतात. ही पद्धती द्वितीय महायुद्धानंतर संयुक्त राष्ट्रसंघाअंतर्गत घडून आलेल्या विविध प्रयत्नांत वापरली गेली. मात्र याठिकाणी अनेकदा समाविष्ट राष्ट्र यास नकार देताना दिसतात. यावेळी निःशस्त्रीकरण प्रक्रिया अयशस्वी होते. थोडक्यात निःशस्त्रीकरण म्हणजे शस्त्रांखांच्या निर्मितीची मर्यादा निश्चित करणे किंवा ती नियंत्रित करणे किंवा काही शस्त्रांखे नष्ट करून त्यांची संख्या कमी करणे होय.

निःशस्त्रीकरणाचे समर्थन (Why Disarmament?) :

निःशस्त्रीकरणाची समस्या अत्यंत गुंतागुंतीची आहे. तो गुंता व्यवस्थितपणे सोडविला तरच निःशस्त्रीकरण साध्य होते. तो गुंता परस्परवातंबी घटकांचा असल्याने तो सोडविणे अत्यंत कठीण आहे.

निःशस्त्रीकरणाचे समर्थन करतात सुरुवातीलाच त्याची सुरुवात कशी होते हे पाहिले जायते. एका राज्याने शस्त्रे वाढविली की भीतीपोटी दुसरी राज्येही शस्त्रे वाढवू लागतात. शस्त्रस्पर्धा सुरू होते. तणाव वाढतो, संशयाचे वातावरण निर्माण होते. यातून युद्धे सुरू होतात. याचा अर्थ असा की, शस्त्रविषयक प्रक्रिया उलट केल्यास क्रमाक्रमाने वातावरणातील तणाव कमी होऊ लागतो व युद्ध टाळता येते.

प्रत्यक्षात द्वितीय महायुद्धाच्या भयानक परिणामांपासून बोध घेऊन शस्त्रांखांची संहारकता पाहून राज्ये काही सुधारणा करतील अशी आशा होती. परंतु प्रत्यक्षात साप्यवादी सोव्हिएत युनियन व भ्रांडवलशाही अमेरिका या दोन महासत्तांमधील वैचारिक संघर्ष पुढे शस्त्रास्त्रस्पर्धेत परिवर्तित झाला. यातून शस्त्रस्पर्धा आंधळ्या स्वरूपाची बनली आणि जगात असुरक्षिततेचे वातावरण निर्माण होऊन शीतयुद्ध घडून आले. यावर उपाय म्हणून निःशस्त्रीकरणाचे समर्थन अनेक विचारवंत करतात व त्याकरिता खालील करणे सांगतात.

१) युद्ध टाळून शांतता प्रस्थापित करणे : देशाचे संरक्षण हे राष्ट्रांचे प्राथमिक कर्तव्य व राष्ट्रीय हिताचा आधार असतो. त्याकरिता प्रत्येक राष्ट्र नवनवीन शस्त्रांखांचा शोध लावते व आपल्या शस्त्रविषयक क्षमतेत वाढ करते. या शस्त्रनिर्मिती

प्रक्रियेतून शास्त्रांवर भरमासाट खर्च केला जातो. वार्षिक अंदाजपत्रकात त्याबाबत फार मोठी तरतूद केली जाते. याचा ताण राष्ट्रीय नेतृत्वावर पडतो. शेजारील राष्ट्रांनी शास्त्रनिर्मिती केल्याने राष्ट्राराष्ट्रांत तणावाचे वातावरण निर्माण होते. तसेच शास्त्रसज्जतेमुळे राष्ट्रनेत्यांमध्ये युद्धाची इच्छा जागृत होते. यासंदर्भात **इन्सि कलॉकड म्हणतो**, "लष्करी शक्तीत वाढ झाली की राज्यकर्त्यांमध्ये युद्धाची लालसा निर्माण होते."^३

प्रत्यक्षात राज्यांना शास्त्रे आणि लष्कर ठेवण्याची प्रेरणा संरक्षणव्यापार गरजेतून मिळते. आंतरराष्ट्रीय समुदायाकडे सर्वांना संरक्षणाची हमी देऊ शकेल अशी व्यवस्था नाही. कारण जगाची मध्यवर्ती सत्ता नाही. जी सर्व राज्यांना आक्रमणापासून परावृत्त करू शकेल. या स्थितीचा परिणाम असा की, प्रत्येक राष्ट्राला स्वसंरक्षणाची जबाबदारी स्वतःच उचलवावी लागते. त्यासाठी लष्कर आणि शास्त्रांखे ठेवावी लागतात म्हणूनच सैन्यशक्ती ही आंतरराष्ट्रीय राजकारणात महत्त्वाची ठरते.

शास्त्रांवांच्या जोरावर राज्य एकमेकांवर काही तरी कारण समोर करून आक्रमण करतात. म्हणून शास्त्रे युद्धाला चालना देतात असेही म्हटले जाते. राज्यांनी शास्त्रांखे निर्मितीवर केलेला खर्च अनाढ्याची नसून योग्य आहे हे दाखविण्यासाठी राष्ट्रनेते आक्रमक भूमिका स्वीकारताना दिसतात. उदा. द्वितीय महायुद्धकाळात अमेरिकेने हिरोशिमावर टाकलेला अणुबाँब, अफगाणिस्तान व इराकविरुद्ध अमेरिकेने उघडलेली लष्करी आघाडी ही याचीच उदाहरणे आहेत. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जर शांतता निर्माण करायची असेल तर शास्त्रस्पर्धा बंद झाली पाहिजे. ज्यातून आंतरराष्ट्रीय तणाव व राज्यांची आक्रमकता नष्ट होईल.

याबाबत **हेडले बुल (Hedley Bull)** म्हणतो की, "आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील स्पर्धा व तणावपूर्ण स्थिती हे युद्धाचे कारण आहे. याच कारणामुळे शास्त्रांची स्पर्धा चालू असते व परिणामतः युद्धे होतात."^४

वरील चर्चेच्या आधारे म्हणता येईल की, मनुष्य संघर्ष करतो कारण त्याच्याकडे शास्त्रांखे असतात. परंतु हा विचार पूर्णपणे सत्य नाही. याच्या विरुद्ध परिस्थितीदेखील असू शकते. जसे इंग्लंड व अमेरिका यांच्यातील नौसैनिक स्पर्धा किंवा इंग्लंड व फ्रान्स यातील नौसैनिक स्पर्धा ही त्यांच्यांत युद्ध घडवू शकली नाही. परंतु जेव्हा इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया शास्त्रांखेद्विष्टा युद्धासाठी तयार नव्हते तेव्हाच दुसरे महायुद्ध झाले. यासोबतच शास्त्रांखेमुळे 'दहशतीचे संतुलन' निर्माण होते. तसेच अण्वस्त्रांनी परिपूर्ण असल्याने शांतता प्रस्थापित होत नाही. म्हणून P. Chand म्हणतात, "Thus both armament and disarmament can be cause as well as effects of tension or war."^५ **शुभन** यांच्या

मते, 'संघर्षाची संभावना शास्त्रस्पर्धेस जन्म देते. युद्ध व युद्धाच्या संभावनेतून शास्त्रे निर्माण होतात. जे लोक शास्त्रांमुळे युद्धे होतात असे मानतात ते गाडीच्या घोड्याच्या पुढे उभे करण्याचा प्रयत्न करणारे ठरतात.'^६

म्हणजेच शास्त्रांखेमुळेच युद्धाला तोंड फुटते असे म्हणणे सयुक्तिक ठरणार नाही. असे असले तरी आंतरराष्ट्रीय तणाव उत्पन्न करण्यास शास्त्रस्पर्धा व आपापसांतले नियंत्रण ठेवण्याचे समर्थन करावे लागते.

२) **आर्थिक लाभ (Economic Argument)** : निःशस्त्रीकरणे समर्थक हे आर्थिक कारण यामागे सांगतात. राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये निर्माण झालेली शास्त्रस्पर्धा जेव्हा परमोच्च स्तराला पोहोचते तेव्हा शास्त्रांखेवर अत्यंत जास्त खर्च केला जातो. आजच्या घडीला भारतासारख्या विकसनशील देशालादेखील एकूण अर्थसंकल्पांमध्ये ३० ते ४०% एककम केवळ संरक्षणावर खर्च करावा लागते. यातदेखील फार मोठ्या प्रमाणात शास्त्रांखे खरेदीसाठी किंवा निर्मितीसाठी खर्च केला जातो. अंदाजपत्रकातील फार मोठा भाग शास्त्रांखेवर खर्च केल्यामुळे आर्थिक विकासावर केला जाणारा खर्च आपोआप कमी होतो. जसे एखाद्या राष्ट्राने ५०० कोटी रुपये जर एखाद्या उद्योगावर खर्च केलेत तर त्यातून पुनरुत्पादन होते मात्र जर तो पैसा शास्त्रांखे खरेदीवर लावला तर त्यातून पुनरुत्पादन होत नाही. म्हणजेच शास्त्रांखेवरील खर्च हा पुनरुत्पादक स्वरूपाचा नाही.

मात्र वरील विचार एकांगी स्वरूपाचे म्हणता येतील. कारण राष्ट्रांचा औद्योगिक व अन्य सर्व क्षेत्रांतील विकास साध्य करण्यासाठी शांतता व सुव्यवस्था तसेच बाह्यदृष्ट्या संरक्षणाची हमी आवश्यक असते. याकारिता राष्ट्रांला आपल्या संरक्षणाची पूर्ण व्यवस्था असणे गरजेचे आहे. जर शेजारी राष्ट्रांकडून किंवा शत्रूराष्ट्रांकडून आक्रमणाची भीती नसेल तसेच अंतर्गत बंडाळी वा अशांततेची भीती नसेल तरच सर्व क्षेत्रांतला विकास होऊ शकतो.

म्हणूनच **Toynbee** म्हणतो, "Human Progress will not suffer any setback if peaceful methods are employed for social change."^७ म्हणजेच 'निःशस्त्रीकरण झाल्यामुळे किंवा शांततापूर्ण सामाजिक परिवर्तनासाठी साधनांचा उपयोग केल्यामुळे मानव समाजाच्या विकासात कोणतेही अडथळे निर्माण होणार नाहीत'.

मात्र यावर टीका करताना म्हटले जाते की, राष्ट्रांला प्रथम संरक्षणाची व नंतरच समृद्धीची गरज असते. म्हणूनच राष्ट्रांच्या हितामध्ये संरक्षण हे प्राथमिक उद्दिष्ट मानले जाते. असे असले तरी अतिरेकी व आत्यंतिक स्वरूपाची शास्त्रांखेस्पर्धा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा मोठा भाग खर्च करते. ज्यामुळे अन्य स्वरूपाच्या कल्याणकारी शास्त्रस्पर्धा, शास्त्रनियंत्रण आणि निःशस्त्रीकरण / २१५

कार्याकरिता (Welfare Reasons) खर्च कमी केला जातो व आर्थिक व सामाजिक उन्नती कमी प्रमाणात होते. म्हणूनच निःशस्त्रीकरण हे आर्थिक उन्नतीकरिता आवश्यक असते.

३) **नैतिक कारण (The Moral Argument)** : गांधीवादी विचारवंत हे शस्त्रास्त्रांच्या स्पर्धेस विरोध करतात तो नैतिक कारणाने. त्यांच्या मते युद्ध हे नैतिकतेविरुद्ध आहे. त्यांच्या मते निःशस्त्रीकरण तीन प्रकारे केले जाऊ शकते.

१) संध गतीने करावयाचे (Gradual Disarmament)

२) संपूर्ण निःशस्त्रीकरण (Total Disarmament) आणि

३) एकतर्फी निःशस्त्रीकरण (Unilateral Disarmament)

एकतर्फी निःशस्त्रीकरण ही धार्मिक व नैतिकतेच्या आधारावर समर्थनीय ठरते. परंतु प्रत्यक्षात ते आत्महत्येस कारणीभूत ठरते. **लेविस मूमफोर्ड** हा नैतिक आधारावर निःशस्त्रीकरणाचे समर्थन करतो. तसेच बर्ट्रांड रसेल, स्टीफन किंगहॉल आणि सी. राईट मिल्स हे अण्वस्त्र युद्धाच्या विरोधी मत अनुभवाच्या आधारे व्यक्त करतात. हे विचारवंत एकतर्फी निःशस्त्रीकरणातून आंतरराष्ट्रीय तणाव निवळण्यास मदत होईल असे सांगतात. परंतु एकतर्फी स्वरूपाचे निःशस्त्रीकरण करणारे राष्ट्र ही आत्महत्या करित असेल हे वास्तवता आहे.

४) **अण्वस्त्रांचे व संघटक शस्त्रांचे भय (Fear of Nuclear Weapons)**: द्वितीय महायुद्धाच्या काळात अमेरिकेने सर्व प्रथम अण्वस्त्र निर्मिती करून त्याचा वापर जपानविरुद्ध केला. ज्यातून अण्वस्त्रांची संहारक क्षमता जगासमोर आली. महायुद्धानंतर तर दोन्हीही महासत्तांनी अण्वस्त्रांच्या निर्मितीत स्पर्धा केली व अतिसंहारक अण्वस्त्रे व त्याहीपेक्षा विध्वंसकारी हायड्रोजन बॉम्ब व न्यूट्रॉन बॉम्ब तयार केले. तसेच त्यांना वाहून नेणारे व दुरून मारा करणारी क्षेपणास्त्रे तयार केलीत. त्यामुळे या अण्वस्त्र व अन्य संहारक अस्त्रांची भीती सर्व जगाला वाटत आहे. या संहाराच्या भीतीमुळे जगातील सर्वसामान्य जनतादेखील निःशस्त्रीकरणाच्या बाजूने आपले मत व्यक्त करू लागली.

आज दोन्ही महायुद्धांनी अण्वस्त्रे व अन्य संहारक शस्त्रास्त्रांची प्राप्ती केल्यामुळे 'भयाचे संतुलन' (Balance of Terror) निर्माण झाले आहे. त्यामुळे आपोआपच शांतता निर्माण होते. असे असले तरी ही अवस्था दीर्घकाळपर्यंत टिकू शकत नाही त्यामुळे यावर जर कायमस्वरूपी उपाययोजना करायची असेल तर निःशस्त्रीकरणाचे समर्थन केले जाते.

५) **लहान व कमजोर राष्ट्रांची मागणी** : शस्त्रास्त्रस्पर्धेत तीच राष्ट्रे सहभागी होतात जी विकसित व श्रीमंत आहेत. मात्र जी राष्ट्रे लहान अविकसित आंतरराष्ट्रीय संबंध / २९६

किंवा कमजोर आहेत ती या स्पर्धेत सहभागी होऊ शकत नाहीत व जगातील संबंध जेव्हा सत्तेच्या आधारे मोजले जातात तेव्हा या कमजोर राष्ट्रांना कोणतेही महत्त्व राहत नाही. बलवान राष्ट्रे आपल्या स्वार्थासाठी त्या राष्ट्रांचा वापर करून घेतात. त्यांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करतात. वेळप्रसंगी त्यांचे सार्वभौमत्व पणास लावले जाते व कधी कधी त्यांच्या स्वातंत्र्यावर घाला घातला जातो. या कारणामुळेच जगातील कमजोर व लहान राज्ये शस्त्रस्पर्धेला किंवा शस्त्रनिर्मिती व तिच्या वाढीला विरोध करतात. असे म्हटले जाते की निःशस्त्रीकरणाचा अवलंब केला तरच लहान राष्ट्रांचे मोठ्या राष्ट्रांच्या हस्तक्षेपापासून संरक्षण करता येते.

६) राष्ट्रीय हितसंवर्धन : अण्वस्त्रांच्या युद्धामुळे जगातील मानवजातीचा सर्वनाश होणे निश्चित आहे. त्यात लहान मोठ्या सर्वच राष्ट्रांचा किंवा आक्रमण करणारे राष्ट्र तथा ज्याच्यावर आक्रमण केले त्या सर्वांचाच विनाश होईल. तसेच यासोबतच अन्य तटस्थ राष्ट्रांचाही विनाश होईल. या संहाराच्या भयाने सर्व राष्ट्रे आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी निःशस्त्रीकरणाची मागणी करीत असतात. प्रत्येक राष्ट्र आपले राष्ट्रीय हित व राष्ट्रीय संरक्षणासाठी निःशस्त्रीकरणाचे समर्थन करताना दिसते.

वरीलप्रमाणे निःशस्त्रीकरणाचे समर्थन आदर्शवादी, नैतिकवादी, यथातथ्यवादी अशा सर्वच आधारे होताना दिसते.

निःशस्त्रीकरणाचे प्रमुख प्रयत्न (Major Disarmament Efforts) :

इतिहासकारांच्या मते निःशस्त्रीकरण ही क्रांतिकारी विचारांची एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धी आहे. निःशस्त्रीकरणाबाबत आजच्या काळात महत्त्वपूर्ण प्रयत्न होत आहेत तरीही पूर्वीपासूनच याचे महत्त्व जाणले गेले आहे. म्हणूनच मॉर्गेन्थाॅ म्हणतो, "The history of attempts at disarmament is a story of many failures and few successes."⁹ असे असले तरी प्रारंभीपासूनच निःशस्त्रीकरणाचा ऐतिहासिक आढावा घेणे उपयुक्त ठरेल.

१) राष्ट्रसंघ स्थापनेपूर्वीचे निःशस्त्रीकरणाचे प्रयत्न (Major Disarmament Efforts Before League of Nations) : इ. स. १७९५ मध्ये कांतने मांडलेले विचार निःशस्त्रीकरणाबाबत महत्त्वपूर्ण भूमिका प्रस्तुत करतात. पुढे इ. स. १८१६ मध्ये रशियाच्या झारने सर्व प्रकारची शस्त्रास्त्रे दोन्ही बाजूंनी एकाच वेळी प्रमाणबद्ध कपात करण्याविषयी इंग्लंडसमोर प्रस्ताव मांडला होता. दोनच राज्यांनी असे काही करण्यापेक्षा आंतरराष्ट्रीय परिषद बोलवून त्यामध्ये सर्वांपुढे प्रस्ताव ठेवणे व त्याची मान्यता घेणे इष्ट राहिल असे इंग्लंडच्या राज्याने झारला उत्तर पाठविले होते. हा प्रस्ताव मांडला गेला तेव्हा ऑस्ट्रिया फ्रान्स वगळता अन्य राज्यांकडून प्रतिसाद मिळाला नाही. पुढे फ्रेंच शासनाने इ. स. १८१३, इ. स. १८६३, इ. स. १८६७ व इ. स. १८६९ मध्ये पुन्हा याच प्रकारचे प्रस्ताव मांडले. यांना बऱ्या शक्तींकडून बऱ्यापैकी प्रतिसाद मिळाला. परंतु यातून फारसे साध्य झाले नाही.

निःशस्त्रीकरणासंबंधीची पहिली संधी कॅनडा आणि अमेरिका यांच्यातील सरहद्दीवरील संघर्ष मिटविण्यासाठी इ. स. १८१७ मध्ये इंग्लंड आणि अमेरिका यांच्यामध्ये करार झाला. याचा उल्लेख इतिहास रश बगॉट करार म्हणून करण्यात येते. या करारानुसार सरहद्दीच्या दोन्ही बाजूने सैन्यकपात करण्यात आली.

इ. स. १८६० मध्ये रशियाच्या झारने ब्रिटन, ऑस्ट्रिया आणि फ्रान्स यांच्याशी निःशस्त्रीकरणासंबंधी बोलणी केली अर्थात यापैकी कोणीही शस्त्रकपात करण्याची तयारी दाखविली नाही.

फ्रान्स आणि इटली यांनी इ. स. १८७० ते इ. स. १८७० ते इ. स. १८८७ च्या दरम्यान निःशस्त्रीकरणाचे प्रयत्न केले; परंतु त्यांना फारसे यश प्राप्त झाले नाही.

रशियाचा झार निकोलस दुसरा याच्या सूचनेनुसार इ. स. १८९९ मध्ये हेग

कार्ये स्थागित ठेवले कारण पाश्चात्य राष्ट्रांचा गट आणि सोव्हिएत संघ यांच्यात अणुवस्त्रांच्या प्रतिबंधाबाबत तीव्र मतभेद होते ते सोडविण्यासाठी हा आयोग अयशस्वी ठरला.

इ. स. १९४९ मध्ये सोव्हिएत संघाने अणुबाँबचा पहिला विस्फोट केला. इ. स. १९५१ मध्ये पाश्चात्य गटाने निःशस्त्रीकरण आयोग स्थापन करण्याचा व सैनिकांची संख्या जाहीर करण्याचा ठराव मांडला.

निःशस्त्रीकरण आयोग इ. स. १९५२ : परमाणु उर्जा आयोग आणि परंपरागत शस्त्र आयोगाच्या अपयशानंतर अमेरिकेचे अध्यक्ष ट्रुमन यांनी या आयोगाची कार्ये एकत्र करून एका नवीन आयोगाची स्थापना करण्याची सूचना केली. त्यानुसार संयुक्त राष्ट्र महासभेने ठराव करून पूर्वीचे दोन्ही आयोग एकत्र करून निःशस्त्रीकरण आयोगाची (Disarmament Commission) स्थापना केली. या आयोगात सुरक्षा परिषदेचे पाच स्थायी सदस्य, सहा अस्थायी सदस्य आणि कॅनडा अशा एकूण १२ सदस्यांचा समावेश करण्यात आला होता. या आयोगाने सैन्यकपात व शस्त्रनियंत्रण, विनाशकारी शस्त्रे नष्ट करणे, अणुशक्तीवर प्रभावी आंतरराष्ट्रीय नियंत्रण असावे याबाबत सर्व राज्यांच्या शाखागारांचे निरीक्षण करण्यासंबंधी उपाय सुचविले. याच वर्षीत अमेरिकेन हायड्रोजन बॉम्बचा विस्फोट केला.

इ. स. १९५३ मध्ये सोव्हिएत संघाने हायड्रोजन बॉम्बचा पहिला विस्फोट केला.

शांततेसाठी परमाणु योजना (Atom for Peace of Eisenhower) :
इ. स. १९५३ मध्ये अमेरिकन अध्यक्ष रे. आयसेनहॉवर यांनी 'शांततेसाठी परमाणु' (Atom for Peace) हा ठराव संयुक्त राष्ट्रांसमोर ठेवला. या योजनांचा उद्देश अणुशक्तीचा विकास हा फक्त शांततामय कार्यासाठी करण्याचा होता. परंतु रशियाचे म्हणणे अस्त्र निर्मितीवर नियंत्रण ठेवण्याबाबत प्रथम करार करण्यात यावा नंतरच अणुशक्ती ही योजना राबवावी. मात्र दोन्ही महासत्तांमध्ये याबाबत एकमत न झाल्याने ही योजना अखेर बारागळली.

इ. स. १९५४ मध्ये **निःशस्त्रीकरण आयोगाची उपसमित्ती** स्थापन करण्यात आली जिची पहिली सभा लंडनमध्ये होऊन ब्रिटन व फ्रान्सने संतुलित निःशस्त्रीकरणाची योजना समितीपुढे मांडली. या योजनेनुसार आण्विक परंपरागत शस्त्रांचे निर्मूलन करण्याची कल्पना मांडण्यात आली. शस्त्रे व सैन्य कपातीनंतर अणुवस्त्रांवर पूर्ण प्रतिबंध घालून शिल्लक असलेल्या अणुशक्तीचा उपयोग शांततेसाठी करावा असे सुचविण्यात आले.

जिनेव्हा संमेलन (१९५५) :

वरील उपसमितीच्या द्वितीय सत्रात सोव्हिएत संघाने शस्त्रकपात व अणुवस्त्रांद्वारे आंतरराष्ट्रीय संबंध / ३०४

नवीन युद्ध टाळण्याच्या दृष्टीने ठराव मांडला व त्याच वर्षी जिनेव्हा येथे पहिले शिखर संमेलन संयुक्त राष्ट्राने आयोजित केले. यात सोव्हिएत संघ, अमेरिका, इंग्लंड व फ्रान्स यांनी भाग घेतला. या संमेलनात प्रो. आयसेनहॉवर यांनी खुल्या आकाशाची योजना (Open Skies) मांडली. सोव्हिएत रशिया व अमेरिका यांच्या परस्परांच्या सैन्यांवर होणारा खर्च, शस्त्रास्त्रांचे उत्पादन, सध्याची अणुक्षमता आणि त्यांच्या विकासाची संभाव्य स्थिती यासंबंधी माहिती घ्यावी. तसेच परस्परांच्या योजनांची पाहणी करण्याची एकमेकांना परवानगी असावी या तत्वांचा समावेश ठरावात होता.

वरील प्रस्तावास रशियाने असंमती दर्शवून आपली योजना मांडली. ज्यात निःशस्त्रीकरणाची योजना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी एक आंतरराष्ट्रीय नियंत्रण आयोगाची स्थापना, इतर देशांतील विदेशी सैनिकी ठिकाणे समाप्त करणे, परमाणु शक्तीच्या विकासावर प्रतिबंध लावणे, आंतरराष्ट्रीय संघटनेकडे निरीक्षणाचे कार्य सोपविणे आणि परंपरागत शस्त्रास्त्रे एका निश्चित मर्यादेपर्यंत कमी करणे आदी गोष्टींचा समावेश होता.

परंतु अमेरिका व सोव्हिएत संघ यांनी एकमेकांच्या योजना नामंजूर केल्या. इ. स. १९५७ मध्ये रशियाने घोषणा केली की यापुढे आपला देश निःशस्त्रीकरण आयोग आणि त्याच्या उपसमितीच्या कार्यात भाग घेणार नाही.

इ. स. १९५७ मध्ये पाश्चात्य गटाने आंशिक निःशस्त्रीकरणाची योजना मांडली ज्यात सैन्य व शस्त्रकपात, सैन्यासाठी आण्विक शस्त्रांचा यापुढे शांततेसाठी उपयोग करणे, अंतराळाचा शांततेसाठी उपयोग करणे, अनपेक्षित हवाई आक्रमण रोखण्यासाठी चौक्या उभारणे इत्यादींचा समावेश होता. मात्र सोव्हिएत संघाने ही योजना फेटाळून लावली.

इ. स. १९५९ ची खुशेव्ह योजना :

खुशेव्ह यांनी ४ वर्षांत संपूर्णतः निःशस्त्रीकरण करण्याची योजना मांडली. याद्वारे NATO व वॉर्सा यांच्यात अनाक्रमण करार होणार होता. त्यानुसार दोन्ही नेते खुशेव्ह आणि आयसेनहॉवर यांनी निःशस्त्रीकरणाची समस्या सुटल्याचे जाहीर केले.

१५ मे १९६० रोजी दहा राष्ट्रांची समिती स्थापन होऊन त्यात फ्रँज व शस्त्रकपात करण्यास तसेच अणुवस्त्रांवर प्रतिबंध घालण्याची सूचना करण्यात आली. सोव्हिएत संघाकडून सहकार्याचे आश्वासन मिळाले, परंतु याच काळात यू-२ (U-2) विमान प्रकरण घडले व त्यापुढे खुशेव्ह यांनी सहकार्य दिले नाही.

इ. स. १९६१ मध्ये खुशेव्ह यांनी दहा राष्ट्रांच्या समितीचा विस्तार करून अठरा राष्ट्रांची समिती स्थापन करण्याची योजना मांडली. त्याच वर्षी सोव्हिएत शस्त्रस्पर्धा, शस्त्रनियंत्रण आणि निःशस्त्रीकरण / ३०५

संघाने ५० मेगाटन बॉम्बचा उपयोग केला. त्यामुळे याप्रकारच्या प्रयत्नांचा कोणताही फायदा झाला नाही. १९६२ मध्ये समितीची सभा जिनेव्हा येथे झाली. पण तीत कोणतेही निश्चित निर्णय घेण्यात आले नाहीत.

अणुपरीक्षण प्रतिबंध संधी :

(Nuclear Test Ban Treaty or Limited Test Ban Treaty) (1963)

यामेरीका, सोव्हिएत संघ व ब्रिटन यांच्यात मॉस्को येथे ५ ऑगस्ट १९६३ रोजी 'अणु-परीक्षण-प्रतिबंध-संधी' (Nuclear Test Ban Treaty or Limited Test Ban Treaty) करण्यात आला. या संधीद्वारे वायुमंडळ व समुद्राच्या आत अणुशक्ती-परीक्षण बंद करण्यात आले. परंतु भूगर्भ परीक्षणावर मात्र बंधने घातली नाहीत. ही संधी अनिश्चित काळासाठी करण्यात आली आहे. या संधीद्वारे प्रक्षेपणास्त्रांचे निरीक्षण करणे, तसेच आण्विक युद्धे टाळण्यात यावीत ही तत्त्वे मान्य करण्यात आली. सोव्हिएत संघ व अमेरिका यांच्यात सरळ वार्तालाप करण्यासाठी 'Hot Line' म्हणजे प्रत्यक्ष टेलिफोन व्यवस्था करण्यात आली. या संधीत पुढील बाबींचा समावेश करण्यात आला.

- १) युद्धाच्या प्रचारावर प्रतिबंध घालणे.
- २) अनपेक्षित आक्रमणाचा विरोध करणे.
- ३) बॉम्बर एअरक्राफ्ट नष्ट करणे.
- ४) सैन्याच्या अंदाजपत्रकात कपात करणे.
- ५) परस्परामध्ये अनाक्रमण करार करणे.
- ६) अणुदत्तांच्या उपयोगावर नियंत्रण ठेवणे.
- ७) परकीय राज्यांतील आपले सैनिकी तळ उठविणे.
- ८) अणुवस्त्रांची वाहने नष्ट करणे.
- ९) परमाणु विस्फोट करणे वा अशा कार्याला प्रोत्साहन देण्यात येणार नाही. हा करार म्हणजे निःशस्त्रीकरणाच्या प्रयत्नांतील एक क्रांतिकारक पाऊल समजले जाते असे असले तरी त्यावर अनेक प्रकारे टीका होत असते.
- १) या करारात जमिनीच्या आत विस्फोट करण्यावर बंदी नाही.
- २) अणुवस्त्रांच्या विक्रीवर बंदी घालण्यात आलेली नाही.
- ३) या संधीबाबत निर्माण झालेले वाद सोडविण्याची तरतूद करारात केलेली नाही.

४) करारास मान्यता न देणाऱ्या राज्यांवर या अटी लागू करण्याबाबत कोणतीही व्यवस्था केली नाही.

या संधीचे स्वागत पुढे डिसेंबर १९६६ मध्ये महासभेने केले. प्रथम या

संधीत १०८ राज्यांनी सहभाग नोंदविला. फ्रान्स व चीनने मात्र आपले परीक्षण यानंतरदेखील चालूच ठेवले.

१९६६ ची राष्ट्राध्यक्ष जॉन्सन यांची सात सूत्री योजना :

या योजनेत प्रामुख्याने खालील गोष्टींचा समावेश केला होता.

- १) ज्या राज्यांकडे परमाणु अस्त्रे नाहीत त्या राज्यांत परमाणु अस्त्रांच्या विकासावर बंदी घालणे.
- २) परमाणु विकासासंबंधीच्या कार्यक्रमांचे आंतरराष्ट्रीय संघटनेकडून निरीक्षण करणे.
- ३) सुरक्षात्मक व आक्रमक अशा दोन्हीही स्वरूपाच्या प्रक्षेपणास्त्रांच्या विकासावर बंदी घालणे.
- ४) सर्व राष्ट्रांनी अतिशय खर्चिक अशा शास्त्र निर्मितीवरील खर्च टाळावा.
- ५) राष्ट्रांतील अणुविकास कार्यक्रमांची पाहणी करणारी एखादी आंतरराष्ट्रीय संघटना असावी.
- ६) अणुवस्त्रहीन राष्ट्रांना होणारी अणुवस्त्रांची मदत बंद करावी.
- ७) अनपेक्षित आक्रमणाचा विरोध करणे.

या योजनेवर विचार करण्यासाठी समेलान बोलाविण्यात आले ज्यात सोव्हिएत संघाने अमेरिकेवर आरोप केला की, अमेरिका केवळ योजना मांडते, परंतु त्यासोबताच नाटो, सिटो, पश्चिम जर्मनी या राष्ट्रांना शस्त्रपुरवठा करते. या आरोपामुळे सात सूत्री योजना बारागळली.

१७ जानेवारी १९६७ रोजी 'बाह्य अंतरिक्ष संधी' (Outer Space Treaty) करण्यात आली. या संधीनंतर चंद्र व अन्य उपग्रहांवर कोणत्याही प्रकारची विस्फोटक सामुग्री व शस्त्रे नेता येणार नाहीत. किंवा अंतरिक्षात कोणतीही संहारक शस्त्रे सोडली जाणार नाहीत असे मान्य करण्यात आले. या संधीवर लंडन, मॉस्को व वॉशिंग्टन येथे एकाच वेळी हस्ताक्षर करण्यात आले.

परमाणु अस्त्र निर्माण व प्रसार प्रतिबंधक संधी :

(Non-Proliferation Treaty) (NPT)

या संधीची सुरुवात आफ्रिका-एकता संघाच्या (Organization of African Unity) जुलै १९६४ च्या अधिवेशनात झाली ज्यात शांतता व आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा ठराव पारित करून झाली. तसेच अलिप्त राष्ट्रांच्या ऑक्टोबर १९६४ साली कैरो येथील संमेलनात याबाबत चर्चा व ठराव पारित झाला. पुढे नोव्हेंबर १९६६ मध्ये आमसभेने त्यास मंजुरी दिली. सोव्हिएत संघ व अमेरिकेने यास स्वीकृती दिली हे विशेष. या संधीनुसार,

- १) यापुढे अण्वस्त्रे केवळ बड्या अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांकडेच राहतील.
- २) अण्वस्त्रहीन राष्ट्रांना अण्वस्त्रे तयार करता येणार नाहीत.
- ३) अण्वस्त्रधारी राष्ट्रे अण्वस्त्रहीन राष्ट्रांना अण्वस्त्र निर्माण करण्यास मदत करणार नाहीत.
- ४) असैनिक कार्यासाठी परमाणु ऊर्जा विकास करता येईल.
- ५) अण्वस्त्र चाचणीवर प्रतिबंध घालणारी आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था असेल. या संधीमुळे काही शंका मात्र निर्माण होतात तसेच टीकादेखील केली जाते ज्यात, अण्वस्त्रधारी राज्यांनी आपला अण्वस्त्रविषयक एकाधिकार निर्माण करण्याचा प्रयत्न याद्वारे केला आहे.
- २) अण्वस्त्रहीन राष्ट्रांवर जर आक्रमण झाले तर त्यांच्या सुरक्षेबद्दलच्या प्रश्नाचे उत्तर देता येत नाही.
- ३) चीनने हा करार म्हणजे साम्राज्यवादी सत्तेचे प्रतीक मानले.
- ४) फ्रान्सने करारावर सही करण्यापूर्वी अमेरिका व सोव्हिएत संघाने आपली सर्व अण्वस्त्रे आंतरराष्ट्रीय निरीक्षणासाठी ठेवावीत अशी मागणी केली.
- ५) या कराराद्वारे अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांना त्यांच्या विकासावर व वापरावर प्रतिबंध न घालता अण्वस्त्रहीन राज्यांवर याबाबत बंधने घातली होती म्हणून हा करार भेदभावजनक आहे.

(Strategic Arms Limitation Talks - SALT)

अण्वस्त्र प्रसार प्रतिबंधक कराराचे सर्व मसुदे सार्वत्रिक मान्यतेच्या अभावी पडून आहेत. त्यामुळे महाशक्तींनी दुसऱ्या दिशेने प्रयत्न करण्याचे ठरविले. द्विपक्षीय चर्चा आणि सहमतीवर भर देण्यात आला. दोघांनीही एकत्र बसून परस्परास विश्वासात घेऊन अत्यंत विनाशकारी स्वरूपाची अण्वस्त्रे बनावण्याची मुभा दोन्ही राष्ट्रांना असावी. काही शास्त्रे कमी करण्याचे मान्य करण्यावर या नव्या प्रयत्नात भर होता. महत्त्वाची शास्त्रांशे मर्यादित करण्याविषयीची ही बोलणी होती ज्यास SALT म्हणून ओळखले जाते. १९६९ मध्ये अशी बोलणी सुरू झाली. रशिया आणि अमेरिकेचे प्रतिनिधी यांनी हेलीसंकी आणि व्हिएन्ना येथे जमून या संदर्भातील पुढील सहमतीस पार्श्वभूमी तयार केली. नंतर अमेरिकन अध्यक्ष

निकसन यांनी १९७२ मध्ये मॉस्कोस भेट दिली. या भेटीत दोन ऐतिहासिक महत्त्वाचे ठराव झाले. Anti Balesitic Missile द्वारे बॅलेस्टिक भेटी क्षेपणास्त्रांवर मर्यादा घालण्याचे मान्य करण्यात आले.

दुसऱ्या करारानुसार आंतरखंडीय लक्ष्येधी क्षेपणास्त्रे Intercontinental Balesitic Missiles फेडणारी संयंत्रे ICBM (लॉन्चर्स) १ जुलै १९७२ नंतर नव्याने जमिनीवर बसविली जाऊ नयेत हे मान्य करण्यात आले. शस्त्रनियंत्रणाच्या दृष्टीने हे एक महत्त्वाचे पाऊल होते.

१९७१ ची Nuclear Free Seabed Treaty : ११ फेब्रुवारी १९७१ रोजी अमेरिका, ब्रिटन, रशिया यांनी मॉस्को, लंडन व वॉशिंग्टन येथे समुद्रतळ व महासमुद्रातील तळ, आणिवक शास्त्रे व संहारक शास्त्रांपासून मुक्त ठेवण्याबाबत एक संधी केली. परंतु श्देशिक समुद्राचा १९ किलोमीटरचा भाग त्यातून वगळण्यात आला. समुद्रतळाचे निरीक्षण करण्याचे अधिकारदेखील एकमेकांना देण्यात आलेत.

मे. १९७२ मध्ये अमेरिकेने अध्यक्ष निकसन यांनी मॉस्कोला भेट दिली. याप्रसंगी या दोन देशांत आणिवक युद्धबंदी करार झाला व निःशस्त्रीकरण आणि शस्त्रकपातीबाबत चर्चा झाली.

Strategic Arms Limitation Treaty-2 (1979) : दोन्ही महाशक्तींमध्ये महत्त्वपूर्ण शस्त्रास्त्रांवर नियंत्रण करणारी ही संधी झाली ज्यात आक्रमक आणि संहारक शस्त्रास्त्रांच्या साठ्यांवर मर्यादा घालणे मान्य केले होते. यावर अमेरिकेचे अध्यक्ष जिमी कार्टर आणि रशियाचे पंतप्रधान ब्रेझनेव्ह यांनी सही केली होती. याद्वारे अण्वस्त्रे व क्षेपणास्त्रे यांची संख्या आणि प्रकारावर एक मर्यादा घालण्यात यावी परंतु नवीन प्रक्षेपास्त्रे व अण्वस्त्रे बनावण्याची मुभा दोन्ही राष्ट्रांना असावी.

निःशस्त्रीकरणाच्या मार्गातील अडथळे :

(Obstacles in the Process of Disarmament)

वरीलप्रमाणे निःशस्त्रीकरणाबाबत अनेक प्रयत्न केले गेलेत, मात्र त्यांना पुरेसा प्रतिसाद सर्वकष स्वरूपात प्राप्त झाला नाही. याची कारणे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) **राष्ट्रवाद व सार्वभौमत्वाची लालसा (Nationalism) :** निःशस्त्रीकरणाच्या मार्गातील या दोन प्रमुख अडचणी आहेत. शास्त्रास्त्रांचेदेखील आंतरराष्ट्रीय संस्थेद्वारे निरीक्षण करू देण्यासही राष्ट्रे मान्यता देत नाहीत. परंतु राष्ट्रे जोपर्यंत आपली परमाणु अस्त्रे भंडारे आंतरराष्ट्रीय नियंत्रणाखाली खुली करीत नाहीत तोपर्यंत निःशस्त्रीकरणाचा प्रयत्न यशस्वी होणार नाही.

२) **शास्त्रांशचे प्रमाण ठरविण्यात अडचण (Problem of Ratio):** मॉर्गेन्थॉने निःशस्त्रीकरणाच्या मार्गात येणाऱ्या अडचणीचा उल्लेख केला आहे. त्यांच्या मते विविध राष्ट्रांसाठी शास्त्रांशचे किती प्रमाण असावे किंवा विश्व प्रकारच्या तसेच विविध शक्तीच्या शास्त्रांशचे प्रमाण निश्चित करण्यासाठी कोणतेही सर्वमान्य प्रमाण नाही. त्यामुळे जर अणुबombe अधिक प्रमाणात नष्ट करायची झाल्यास अमेरिकेचा आक्षेप होतो तर अन्य स्वरूपाची अक्षे नष्ट करायची म्हटल्यास सोव्हिएत युनियन त्यास विरोध करते. कारण प्रत्येकाच्या पक्षी शास्त्रांशमध्ये वेगवेगळी बलस्थाने असतात. त्यांची तुलना करता येत नाही.

३) **परस्परांबद्दल संदेह किंवा अविश्वास (Distrust of Nations):** जगात प्रत्येक शब्द स्वतःच्या संरक्षणाबाबत जागृत आहे. असे असतानाच ते इतरांबद्दल संशयित आहे. त्यास इतरांचे भय वाटते त्यातूनच शास्त्रांशची निर्मिती वाढते. म्हणून जोपर्यंत जगात भयप्रद व संदेहपूर्ण वातावरण अस्तित्वात असेल तोपर्यंत निःशस्त्रीकरणाचे प्रयत्न यशस्वी होऊ शकत नाहीत.

४) **स्वसंरक्षण व राष्ट्राहितास प्राधान्य (Defence & National Interest) :** निःशस्त्रीकरणाशी संबंधित असलेले प्रत्येक राष्ट्र हे स्वतःच्या संरक्षणाच्या आणि हिताचा विचार करीत असल्यामुळे निःशस्त्रीकरणाची प्रक्रिया कठीण होऊन वसती आहे. काही राष्ट्रांनी प्रथम सुरक्षिततेची आक्रमणाविरुद्ध संरक्षणाची हमी पाहिजे आहे. अशी हमी दिली तर ही राष्ट्रे कदाचित निःशस्त्रीकरणस तयार होतील.

५) **शास्त्रांशविषयक श्रेष्ठत्व प्राप्त करण्याचा प्रयत्न :** प्रत्येक राष्ट्र या जगात इतरांपेक्षा किंवा शक्यतो आपल्या शेजारी वा शत्रूराष्ट्रांच्या तुलनेत अधिक श्रेष्ठ स्वरूपाचे शास्त्रांश प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करीत असते. यासाठी अणुबombeहीन राष्ट्रे इतर देशांकडून शास्त्रांश विकत घेतात व देशांच्या संपत्तीचा बहुतांश भाग शास्त्रांशांवर खर्च करतात. उदा. भारताविरुद्ध शास्त्रांशक्षम होण्यासाठी पाकिस्तान सतत चीन अमेरिकेकडून शास्त्रांश विकत घेताना दिसतो. यातून भारत व पाकिस्तानमध्ये कधीही निःशस्त्रीकरणाबाबतची चर्चा होऊ शकत नाही.

६) **विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा परिणाम (Effect of Science & Technology) :** नवीन शास्त्रे व विशेषतः परमाणु-शास्त्रे ही वैज्ञानिकांच्या प्रयोगशाळेतील प्रयोगांचे फळ आहे. आजच्या विज्ञान व तंत्रज्ञान युगात शास्त्र नियंत्रणाबाबत संतुलन फार काळ टिकू शकत नाही. शांततेसाठी झालेले नवीन शोधदेखील हे संतुलन बिघडवितात.

७) **शास्त्रांशविषयक असंतुलन युद्धाचे कारण :** संघर्ष आणि युद्ध हे आजच्या राष्ट्रराज्यव्यवस्थेचे लक्षण आहे. जगाच्या इतिहासात प्रतिपक्षाजवळ जेव्हा शस्त्रे कमी होती त्याच वेळी त्यावर आक्रमण झालेले आहेत.

८) **युद्धाची इच्छा हे शास्त्रनिर्मितीचे कारण :** या जगात जोपर्यंत राष्ट्रांमध्ये सत्ताप्राप्तीची व युद्धाची इच्छा राहिली तोपर्यंत शास्त्रनिर्मितीची अभिलाषा कायम राहिली. म्हणजेच निःशस्त्रीकरण घडवून आणण्यासाठी मुळतः राष्ट्रांची सत्ताभिलाषा नष्ट झाली पाहिजे, मात्र सत्ताभिलाषा ही राष्ट्रांची मुळ प्रेरणा असते ती नष्ट होऊ शकत नाही म्हणून निःशस्त्रीकरण यशस्वी होऊ शकत नाही.

९) **राष्ट्रांतर्गत राजकीय समस्यांची सोडवणूक न होणे (Unsolved Political Problems) :** जगातील अनेक राष्ट्रांमध्ये अंतर्गत समस्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्या आहेत. मात्र त्यावर उपाययोजना करणे नेत्यांना व राज्यकर्त्यांना जेव्हा अशक्य होते तेव्हा जनेतेचे लक्ष त्यांच्या समस्यांपासून व राज्यकर्त्यांच्या नाकर्तेपणापासून विचलित करून शेजारी किंवा शत्रूराष्ट्रांकडे विचलित केले जाते. अशा वेळी किनाकारण शास्त्रांशांत वाढ करून संघर्षाला आमंत्रण दिले जाते. उदा. पाकिस्तानातील अंतर्गत समस्यांपासून पाकिस्तानी जनेतेचे लक्ष विचलित करून भारताविरुद्ध शास्त्रांशांत वाढ केली जाते व सतत संघर्षात परिस्थिती टिकवून ठेवली जाते.

१०) **आर्थिक कारण (Economic Consideration) :** जगातील अर्थकारणाचा फार मोठा भाग हा शास्त्रांशांच्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारावर अवलंबून असतो. त्यामुळे जगात शास्त्रांशांची निर्मिती करणाऱ्या देशांना व त्यातील भांडवलदारांच्या दृष्टीने निःशस्त्रीकरणाची संकल्पना ही अयोग्य स्वरूपाची व त्यांच्या आर्थिक हितसंबंधाला विरोधी आहे म्हणून त्यांच्याकडून त्यास विरोध होतो.

अशाप्रकारे निःशस्त्रीकरण प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी, अमलात आणण्यासाठी वरील अनेक अडचणी आपल्या दृष्टीस येतात. म्हणूनच निःशस्त्रीकरण पूर्णतः यशस्वी होऊ शकत नाही.

याबाबत मॉर्गेन्थॉने वक्तव्य महत्त्वपूर्ण आहे.

Morgenthau, "Men don't fight because they have arms but they have arms because they deem it necessary fight."¹⁰
Schuman says, "Yet men have long sought to put the cart before the horse since the horse is intractable and best ignored while the cart is moved about at will, even if to no effect."¹¹

म्हणजेच शास्त्रांखे आहेत म्हणून युद्धे होतात ही वस्तुस्थिती नसून युद्धे होतात म्हणून शास्त्रांखी निर्मिती क्रमप्राप्त आवश्यक होते हे सत्य आहे. परंतु याबाबत म्हणता येईल की, "In the realm of arms one nation's Common sense is another nation's high blood Pressure." म्हणजे शास्त्रांखे ही युद्धाची फळे आहेत की बीज किंवा कारण.

अण्वस्त्रांच्या संदर्भात निःशस्त्रीकरण :

(Disarmament in the Nuclear Context)

द्वितीय महायुद्धाचा शेवट अशा एका घटनेने झाला जी घटना पृथ्वीतलावरील मानव कधीही विसरू शकणार नाही. ती घटना होती अमेरिकेद्वारे जपानच्या हिरोशिमा व नागासाकी या शहरांवर टाकलेले अणुबाँब. या घटनेद्वारे जगाने अण्वस्त्रांचे संहारक स्वरूप जवळून पाहिले, अनुभवले व त्याचे परिणाम आजही मानवावर होताना दिसतात. त्यावेळी अणुबाँबचे स्वरूप प्रारंभिक होते. आज त्यावर अनेक चाचण्या केल्या गेल्या आहेत. त्यामुळे आजचे त्याचे स्वरूप विश्वविनाशक, संपूर्ण मानवजातीचा संहार करणारे अशाप्रकारचे झाले आहे. याचे दुसरे कारण म्हणजे पूर्वी केवळ अमेरिकेकडेच ही क्षमता होती. मात्र आज अमेरिका, रशिया, इंग्लंड, फ्रान्स, चीन, भारत, पाकिस्तान, इस्त्रायल, उत्तर कोरिया यासोबतच अन्य अनेक देशांनी ही क्षमता प्राप्त केली आहे. त्यामुळे आज जर जागतिक स्वरूपाचे युद्ध झाले तर ते अण्वस्त्रयुद्ध होईल. ज्यात प्रत्येक राष्ट्र इतरांविरुद्ध अण्वस्त्र, हायड्रोजन बॉम्ब, न्यूट्रॉन बॉम्ब, रासायनिक शास्त्रांखे अशा एकापेक्षा एक विध्वंसकारी शास्त्रांचा वापर करील ज्यात केवळ मानवी जमातीचा विनाश हाच परिणाम दिसतो.

आशा प्रकारची परिस्थिती जगावर वा मानवजातीवर येऊ नये याकारिता द्वितीय महायुद्धानंतरच अण्वस्त्रांबाबत निःशस्त्रीकरणाचे अनेक प्रयत्न करण्यात आलेत ते पुढीलप्रमाणे.

दिल्ली परिषद १९८५ : २८ जानेवारी १९८५ दिल्ली येथे सहा राज्यांच्या प्रमुखांची निःशस्त्रीकरण परिषद झाली. यात अण्वस्त्रधारी राज्यांनी अण्वस्त्रवाचणी प्रयोग निर्मिती, विकास आणि त्यांचे परिवहन बंद करण्याचे आवाहन करण्यात आले.

रीगनगोबाचेव्हा परिषद १९८५ : अमेरिकेचे अध्यक्ष रीगन व रशियन अध्यक्ष गोर्बाचेव्हा यांच्यात जिनेव्हा येथे बैठक झाली. यात दोन्ही पुढाऱ्यांनी संयुक्त पत्रक काढले व उच्च पातळीवर पुढारी व अधिकारी स्तरावर चर्चा व्हावी यावर एकमत झाले. पुढे गोर्बाचेव्हा यांनी १६ जानेवारी १९८६ मध्ये दोन्ही

राष्ट्रांनी १५ वर्षात अण्वस्त्रांची क्रमाक्रमाने समाप्ती करण्यासंबंधी वेळापत्रक मांडले परंतु अमेरिकेने ते फेटाळून लागले.

रेकजाविक परिषद १९८६ : रीगन व गोर्बाचेव्हा यांची ऑक्टोबर

१९८६ मध्ये पुन्हा निःशस्त्रीकरणाबाबत बैठक झाली यात Strategic Arms Initiative Programme (SDI) बाबत संशोधन व उपक्रम केवळ प्रयोगशाळेत करण्यापुरती मर्यादित सवलत देण्यात आली.

मध्यम मारा परमाणु प्रक्षेपास्त्र संधी १९८७ : रोनाल्ड रीगन व मिखाईल गोर्बाचेव्हा यांनी ८ डिसेंबर १९८७ रोजी जिनेव्हा येथे मध्यम मारा परमाणु प्रक्षेपास्त्र संधीवर सह्या केल्या. त्यात पुढील तीन वर्षात जमिनीवरील ५०० किलोमीटर ते ५००० किलोमीटर परिक्षेत्रातील विनाश घडवून आणणाऱ्या क्षेपणास्त्रांचे उच्चाटन करण्याचे ठरले. त्यापेक्षा कमी पल्ल्याच्या क्षेपणास्त्रांचे १८ महिन्यांच्या आत निःशस्त्रीकरण करावे याबाबत एकमत झाले. करारानुसार रशिया आपली एस. एस. १२ आणि एस. एस. २२ ही क्षेपणास्त्रे आणि अमेरिका आपली पार्लिंग-२ क्षेपणास्त्रे नष्ट करतील. संधीनुसार याकारिता तीन वर्षांचा कालावधी निश्चित करण्यात आला. यासोबतच रशिया पूर्व युरोपातील १७५२ क्षेपणास्त्रांचे अड्डे तर अमेरिका पाश्चिमत युरोपातील ८५९ क्षेपणास्त्रांचे अड्डे नष्ट करील असे मान्य केले.

भारतासह सहा राष्ट्रांनी वरील ठराव महासभेत मांडला त्यात संयुक्त राष्ट्राने वरील संधीबाबत तपासणी करावी असे सुचविले. हा करार म्हणजे रशिया व अमेरिकेने निःशस्त्रीकरणासाठी टाकलेले रचनात्मक पाऊल होय असे म्हणता येईल.

Strategic Arms Reduction Treaty (START) (1989) : जून १९८९ मध्ये झालेल्या या संधीत अंतराळातील निःशस्त्रीकरण कार्यक्रमासही जोडावे असा आग्रह सोव्हिएत संघाने धरला, मात्र त्यास अमेरिकेने विरोध केला.

रासायनिक शास्त्रांखे निःशस्त्रीकरण ठराव (अमेरिका) (१९८९) : अमेरिकेने २५ सप्टेंबर १९८९ रोजी महासभेत अमेरिकन अध्यक्ष बुश यांनी याबाबतचा ठराव मांडला त्यात १० वर्षांच्या आत रासायनिक शास्त्रांचे पूर्णपणे उच्चाटन करावे असे म्हटले. स्वतःजवळील ९८ रासायनिक शस्त्रे अमेरिका ८ वर्षांच्या आत नष्ट करण्यास तयार आहे ही सूचना सोव्हिएत संघाने मान्य केली.

वॉशिंग्टन संधी : (१९९०) १ मे १९९० रोजी वॉशिंग्टन येथे बुश व गोर्बाचेव्हा यांच्यात पुन्हा निःशस्त्रीकरणाबाबत बोलाणी झाली. दोन्हीही पुढाऱ्यांनी

अण्वस्त्रे रासायनिक शस्त्रे व परंपरागत शस्त्रे कपात करण्याबाबत करार केले. स्वतःजवळील हजारो टन शक्तीची रासायनिक शस्त्रे नष्ट करण्याचा महत्त्वपूर्ण निर्णय यावेळी घेण्यात आला.

नाटो व वॉर्सा गटातील रासायनिक शस्त्रास्त्रे कपातीचे प्रयत्न प्रथमतःच झाले व त्याबाबत एकमत झाले.

बुश यांची एकतर्फी घोषणा (१९९१) : बुश यांनी २७ सप्टेंबर १९९१ मध्ये निःशस्त्रीकरणाची एकतर्फी घोषणा केली. त्यात युरोपच्या भूमीवरून सर्व अण्वस्त्रे व प्रक्षेपणास्त्रे काढून घेण्याची घोषणा केली. समुद्रावरील अण्वस्त्रांचे अड्डे उठविण्याचीही घोषणा केली.

अमेरिका-रशिया यांच्यातील शस्त्रकपात करार (१९९२) : या देशांमध्ये १६ जुलै १९९२ रोजी वॉशिंग्टन येथे परस्परांजवळील प्रक्षेपणास्त्रे व अण्वस्त्र कपातीबाबत करारावर सह्या केल्या. बुश व येल्तसिन यांनी करारावर सह्या केल्या. दोन्ही देशांनी आपली अण्वस्त्रे ३५०० पर्यंत सीमित करण्याचा निर्णय घेतला.

याच वेळी जागतिक संरक्षणाच्या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीय क्षेपणास्त्रांच्या हल्ल्यांवर नियंत्रण ठेवण्याबाबत वरिष्ठ सदस्यांची एक समिती नेमली. या कराराचा परिणाम म्हणजे पुढील दहा-बारा वर्षांत संपूर्ण जग अण्वस्त्रांच्या भयातून मुक्त होणार होते. कारण या राष्ट्रांकडील अण्वस्त्रांसाठी जवळपास २/३ पर्यंत कमी होऊन केवळ १/३ राहणार होते.